

Ressenya de Chrétien de Troyes, *Filomena*

Book Review of Chrétien de Troyes' *Filomena*

Citació: FERNÁNDEZ-LÓPEZ, Àngela (2025), «Ressenya de *Filomena*, traducció, edició, notes y estudio introductorio de José Ramón Trujillo y Elisa Borsari», *Revista de Cancioneros Impresos y Manuscritos*, 14, pp. 426-430. <https://doi.org/10.14198/rcim.27885>

Àngela Fernández-López

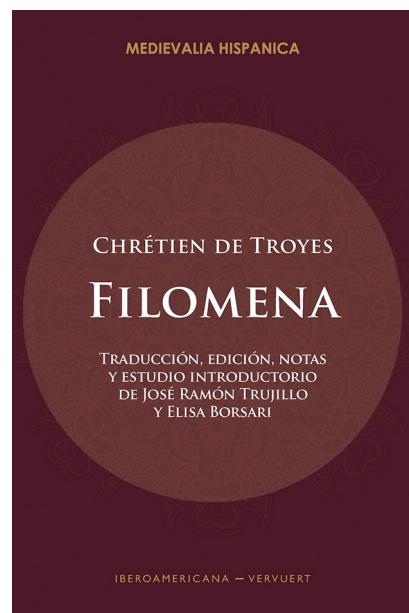
Universitat d'Alacant, Espanya
angelafer230@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-8908-8654>

Chrétien de Troyes, *Filomena*, traducció, edició, notes y estudio introductorio de José Ramón Trujillo y Elisa Borsari, Madrid, Iberoamericana/Vervuert, 2023 («Medievalia Hispanica», 40), 172 pp. ISBN: 978-84-9192-364-0.

Resum

La traducció al francès atribuïda a Chrétien de Troyes de la narració ovidiana *Filomena* ha estat editada i traduïda a l'espanyol —amb anotacions incloses— per part de José Ramón Trujillo y Elisa Borsari. El volum, publicat per Iberoamericana/Vervuert, també compta amb una acurada introducció sobre el context de producció i l'ambient cortesà del segle XII, a més de qüestions relacionades amb la redacció, l'estil i la composició de l'obra, entre altres. El relat de Chrétien presenta la mateixa estructura i característiques narratives que el text original però es distancia d'aquest per algunes diferències interpretatives. La versió francesa de *Filomena*, que té com a eix central la reflexió sobre el comportament humà i la violència contra el gènere femení, temes d'especial interès a hores d'ara, fou cabdal entre els escrits clàssics i la seua posterior difusió moralitzadora a l'edat mitjana i el Renaixement.

Conflicto de intereses: La autora declara no tener conflicto de intereses.

Licencia: Este trabajo se comparte bajo la licencia de Atribución-NoComercial-Compartir Igual 4.0 Internacional de Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0):
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

Paraules clau: poesia medieval; poesia narrativa; poema escolar; cortesia; educació amorosa; regulació cortesa de la conducta

Abstract

The French translation attributed to Chrétien de Troyes of Ovid's narrative *Filomena* has been edited and translated into Spanish, annotations included, by José Ramón Trujillo and Elisa Borsari. The volume, published by Iberoamericana/Vervuert, also has a careful introduction on the context of production, the courtly atmosphere of the 12th century, and issues related to the writing, style and composition of the work, among others. Chrétien's story has the same structure and narrative characteristics as the original text but is distanced from it by some interpretative differences. The French version of *Filomena*, whose main thematic focus is a reflection on human behavior and violence against women, themes of special interest at this time, was crucial among classical texts and their subsequent moralizing dissemination in the Middle Ages and Renaissance.

Keywords: medieval poetry; narrative poetry; school poem; courtesy; education in amorous behavior; courtesy as guide to conduct

Filomena és una de les narracions més conegudes de les *Metamorfosis* d'Ovidi, inclosa al llibre VI del recull. El personatge femení, que comparteix protagonisme amb Tereu, Progne i de forma implícita Itis, és víctima d'una història truculenta que segurament es faria molt popular no només pel grau de crueltat, sinó perquè dona nom a un ocell, el rossinyol. El volum que tenim a les mans presenta una edició del text francès, és a dir, de la traducció atribuïda a Chrétien de Troyes (c. 1160-65), feta a partir del manuscrit 1044 (O4) de la Bibliothèque Municipale de Rouen, i la traducció a l'espanyol amb una interessant introducció sobre el context de producció i l'ambient cortesà del segle XII. La versió del francès difereix en alguns aspectes de la narració original ovidiana, la qual cosa fa que la seua lectura resulte força engrescadora. L'edició i traducció de José Ramon Trujillo i Elisa Borsari correspon al volum 40 de la col·lecció «Medievalia Hispanica», publicada el 2023 per Iberoamericana/Vervuert. Ambdós estudiosos emfatitzen el fet que aquesta obra és una de les menys difoses de Chrétien de Troyes, tot i que es tracta d'un dels primers passos per a la creació d'un francès literari, atès que l'autor mai no havia escrit en llatí i, si ho va fer, no se n'ha conservat cap mostra. Agraïm, per tant, que s'hi presente el text original francès acompanyat de la traducció castellana per tal de poder estudiar el procés de formació d'una llengua vernacle i d'establir paral·lelismes entre les formes medieval i contemporània.

La primera part del treball de Trujillo i Borsari correspon a la introducció en què s'analitzen de manera detallada tots els aspectes corresponents a la redacció, l'estil i la composició de l'obra, així com també la comparació amb les diferents traduccions i les versions de l'obra d'Ovidi a l'edat mitjana —els anomenats *Ovidis moralitzats*—. Previ, cal

remarcant que en el segle XII existeix a Europa una gran prosperitat econòmica, és l'època amb més increment de la producció agrària, del comerç i del desenvolupament de les ciutats. Aquest canvi respecte a l'entorn rural i el creixement econòmic va millorar la situació social i, una part enriquida d'aquesta societat, que a més buscava formes molt refinades, es va permetre interessar-se per la cultura; així es va afavorir el redescobriments dels autors clàssics, que es van adaptar a la societat cristiana de l'època. S'hi analitza, doncs, la situació cultural de l'edat mitjana, caracteritzada per la fascinació pels autors clàssics, que serveixen com a model escolar de lectura, reflexió i assimilació, a més de ser material útil per a l'escriptura llatina i model literari per a endinsar-se en els sentiments de l'ésser humà. Chrétien de Troyes cerca com a model la història de *Filomena* perquè hi podia dibuixar-se un rerefons cristià ocult en l'original pagà i, d'aquesta manera, oferiria un exemple moralitzador.

Filomena és una obra breu formada per 1468 versos octosíl·labs apariats en francès antic. El relat té la mateixa estructura i característiques narratives que el de l'obra clàssica, tot i que presenta algunes diferències. Pandion, rei d'Atenes, interessat en l'ajuda bèl·lica i anhelós d'emparentar les seues filles amb llinatges il·lustres, impulsa el matrimoni de la seua filla Procne amb Tereu, rei de Tràcia, amb qui té un fill, Itis. Temps després, Procne desitja visitar la seua germana Filomena, però, com que Tereu només permet que l'encontre es produïska a Tràcia, aquest emprèn un viatge a Atenes per portar Filomena amb la seua germana. Allí queda corprès de la bellesa de la jove i acaba segrestant-la, violant-la i mutilant la seua llengua. Filomena, víctima de la tristesa i l'abandó, vol que es faça justícia del traïdor i lasciu Tereu. En la solitària presó tix sobre un llenç blanc la dissortada història de la seua vida i la fa arribar a la seua germana, la reina i esposa de Tereu. Procne acudeix en el seu auxili i ambdues decideixen venjar-se de Tereu esbocinant el cadàver d'Itis i oferint-lo al pare com a plat en un banquet. Quan Tereu pren consciència que s'ha menjat el seu fill, intenta perseguir Filomena i Procne, però el «destí» transforma els tres en aus. La narració s'interromp en diverses ocasions per a introduir un diàleg valoratiu de l'autor amb un oient imaginari. Des de l'inici, Chrétien de Troyes se centra a opinar sobre la història, dona per suposat que el públic coneix el fil de la falla i es permet desaprovar Tereu com a tirà i deslleial abans, fins i tot, de presentar-lo i que succeïsquen els fets.

Els autors fan un estudi comparatiu de les traduccions i adaptacions successives de *Filomena*, tenint en compte que és el moment auge dels textos ovidians, l'anomenada *aetas* ovidiana, que no sols va produir traduccions del llatí, sinó també models de conducta amorosa i cortesia. Una d'aquestes traduccions són *Les fables d'Ovide le grant* —posteriorment coneguda com *L'Ovide moralisé*—, d'autoria anònima, redactada a finals del XIII i inicis del XIV, concretament entre 1291 i 1328. *L'Ovide moralisé* és un vastíssim poema de 72.000 versos octosíl·labs, compilat a partir de materials de diferents textos llatins i medievals en llengua vernacle. En la introducció d'aquesta obra el compilador anònim anuncia que, pel que respecta a la narració de *Filomena*, inclou la traducció prèvia de Chrétien, del segle XII, i que no intervindrà ni realitzarà cap modificació en aquesta, indicant clarament on comença i on finalitza la composició de Chrétien de Troyes.

El lèxic de *Filomena* coincideix amb el d'altres *romans antiques* del segle XII. La fonètica, la morfologia i la sintaxi apunten a una estreta identitat lingüística amb els primers textos de Chrétien de Troyes, raó per la qual hi ha unanimitat a atribuir l'autoria a l'escriptor

francès. *Filomena* es pot considerar un poema escolar: adapta la ficció narrativa d'un tema mitològic a les fórmules de la nova poesia lírica francesa, habitual en la segona meitat del segle XII, i hi incorpora referències, recursos i reflexions sobre l'amor. Ens adonem de diferències entre l'obra d'Ovidi i la de Chrétien de Troyes que afecten l'efusivitat de la concepció i del sentiment de l'amor. Es descriuen els personatges al mateix temps que s'emeten judicis de valor moralitzadors sobre ells. Aquesta és, al meu parer, la novetat més important que aporta l'adaptació de Chrétien de Troyes que observem en petits detalls que impregnen tota l'obra i que ens permeten situar el relat en l'edat mitjana i en el marc d'un cert estil trobadoresc.

És destacable la descripció del físic de Filomena amb el cabells solts que fa Chrétien de Troyes, en comparació amb Ovidi. Mentre que l'escriptor llatí només hi dedica uns versos i sense matisar trets especialment atractius de l'aspecte físic ni de les aptituds de la jove, el francès manifesta textualment que «parlaré amb tanta extensió com puga, primer del rostre i després del cos», seguint l'estructura de la *descriptio puellae*. Al seu torn, Chrétien de Troyes descriu minuciosament les qualitats de Filomena: persona molt sàvia, versada a compondre i escriure bé, a tocar la lira i el saltiri, a brodar i, fins i tot, a domesticar ocells rapaços, qualitat exclusiva dels homes. La bellesa física es correspon amb la perfecció moral. Existeix la concepció d'una harmonia entre cos, ment i ànima. L'amor cortès proposa una delicadesa en el tractament cap al gènere femení, probablement desconeguda per a les dones del seu temps, exposades al rapte i a la violació, entre molts altres riscos d'una societat que ha estat definida com fonamentalment masculina. L'amor cortès és una construcció literària, una representació ideal; per això, *Filomena* ens insta a reflexionar sobre l'amor desordenat i les conseqüències que comporta en l'individu.

Al llarg de tota l'obra es pretén destacar la contraposició entre la manera d'actuar de Tereu, representat pel desig carnal barrejat amb la gola del banquet, on ella es converteix en aliment figurat, amb les inaudites qualitats físiques i morals de Filomena. És presentada com una víctima tremolosa per al seu depredador; encara que no calla, es defensa orgullosa davant la violència i la traïció: el recrimina prèviament, es resisteix i no el coacciona després. Això subratlla la noblesa de la jove i torna la mutilació més espantosa i criminal. Aquesta és una qualitat nova que no existia en Ovidi i que impregna les obres medievals: la cortesia, que es fa explícita en la perfecció femenina (peculiaritats físiques i de comportament). Com a contrapunt, hi ha la vilesa de Tereu, que no consisteix a prendre la germana de la seua dona, aspecte acceptat en els autors clàssics, sinó mitjançant la mentida i la violència. Un rei mai hauria de mentir, sinó que hauria d'actuar amb rectitud i honradesa.

Un altre exemple a assenyalar és l'escena de la mutilació de la llengua. En l'obra d'Ovidi és detallada i abrupta, mentre que en Chrétien de Troyes s'inclou un extens diàleg entre Filomena i Tereu. Al rei de Tràcia se li retrau, amb dignitat, la seua conducta innoble, i s'intenta convèncer-lo perquè desistisca, sense aconseguir-ho, però no se l'amenaça amb delatar-lo, com ocorria en Ovidi; per això, en Chrétien de Troyes resulta encara més infame el moment de la mutilació. És una cruïlla entre els materials clàssics i la seua difusió moralitzadora durant els segles XIII, XIV, XV i XVI. Sintonitza amb el canvi de sensibilitat anunciat pels trobadors, que en aquesta època s'estén pel nord d'Europa.

Filomena va més enllà de traduir o versionar una obra ovidiana perquè hi afegim nous sentits socials: repulsa de la fúria i el menyspreu, valoració de la intel·ligència i la dignitat

femenina, solidaritat davant l'adversitat i regulació cortesa de la conducta humana. El narrador descriu Tereu com a cruel i traïdor, fet que implica una censura continuada de la seua actitud, que entra en contradicció amb el seu estat noble. Aquestes qualitats són atribuïbles a un vilà però impròpies d'un rei. Així, el debat en l'obra no bascula únicament sobre la qüestió sexual en el si de les famílies, sinó contra la dignitat i el deshonor de les persones. Consisteix en el control de les passions mitjançant la mesura, que és, al capdavant, la bona educació que es practica en la cort dels reis i que s'ha de traslladar a l'escola, a l'àmbit públic. Al final del relat, Tereu es converteix per decisió dels fets (en Ovidi era per decisió dels déus) en puput pel seu pecat i per la vergonya a la qual havia sotmès la donzella; Procne es converteix en oroneta i Filomena, en rossinyol (pp. 158-159). Per als trobadors, el rossinyol és símbol de l'amor.

En el volum, a manera d'annex, s'incorporen tres columnes que relacionen dates amb esdeveniments de tipus social i la seua correspondència amb les manifestacions culturals més importants del moment. Cobreix tot el període des que l'obra va ser concebuda com a relat mitològic fins a les seues últimes elaboracions com a material teatral en la primera meitat del segle XVII, amb totes les versions de les *Metamorfosis*, incloent-hi la de Chrétien de Troyes. L'apartat de la bibliografia és molt complet, atès que recull tant les edicions com les diferents traduccions que s'han fet de *Filomena* juntament amb els estudis més significatius sobre l'obra, l'autor i l'època. En les últimes pàgines d'aquesta monografia de Trujillo i Borsari, comptem amb un índex d'obres citades i amb un altre d'analític, els quals permeten un ús molt més eficaç del text, tant de l'estudi introductori com de la traducció. En definitiva, la versió que Chrétien elabora de *Filomena* és una reflexió sobre la conducta humana i la violència contra les dones, temes d'especial actualitat. L'obra del francès suposa, sens dubte, un gran pas entre els escrits clàssics i la seua difusió moralitzada al llarg de l'edat mitjana i el Renaixement.